

К.С. Корнієнко

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТ.

В статті приділено увагу становленню та розвитку жіночої освіти в Російській імперії ХІХ ст., створенню системи навчальних і виховних закладів для жінок. На підставі аналізу історичних джерел зроблений висновок про історичну значущість освітніх реформ.

Ключові слова: жіноча освіта, гімназії, прогімназії, пансіонати.

Проблема розвитку жіночої освіти у Російській імперії належить до розряду малодосліджених сюжетів вітчизняної історіографії. Разом із тим, окремі аспекти цієї багатогранної та комплексної проблеми знайшли висвітлення у працях дореволюційних дослідників, зокрема, питання розвитку освіти у Російській імперії загалом досліджуються у роботах Н. Зінченко, С.Рожественського, О. Ліхачової та ін. Показово, що в багатьох дослідженнях вказується на роль Церкви в справі народної освіти. Проте значно менше уваги у приділено саме жіночим освітнім закладам. Актуальною є потреба розкриття проблеми у період складної історичної ситуації ХІХ ст., коли зароджується система середньої жіночої освіти не лише для привілейованих станів, а й для незаможних людей.

Відтак, зважаючи на значну актуальність проблеми, ми зробили спробу проаналізувати основні етапи державної політики щодо розвитку жіночої освіти у Російській імперії ХІХ ст. При цьому основна увага приділяється юридично-правовому забезпеченню діяльності початкових та середніх жіночих освітніх установ.

Потреба вдосконалення та розбудови системи жіночої освіти особливо чітко проявилась після реформи 1861 р. Відміна кріпосного права сприяла прискореному розпаду станово-патріархальної системи, за якої жінка була замкнена у сімейному просторі й досить рідко залучалась до активного суспільного життя. При цьому це стосувалось не лише простолюдинок, а й дворянських дочок. Разом із тим слід наголосити, що російські жінки і за законом, і за звичаєм користувались набагато більшими правами, ніж жінки європейських країн. Наприклад, у 21 рік жінка мала такі ж майнові права, що і чоловік, а перебуваючи у шлюбі, вже у 17 років могла керувати своїм майном, навіть незалежно від чоловіка. Разом із тим розширення освітнього поля та залучення до нього жіноцтва стало нагальною потребою ще й в силу розвитку промисловості та господарства загалом.

Між тим у суспільстві із середини ХІХ ст. почав проявлятися гарячий, живий інтерес до питання жіночого виховання та освіти. Воно все частіше виноситься на публічне обговорення через пресу. Цікавою у цьому контексті була стаття І. Пирогова, надрукована у «Морском Сборнике» 1856 р. Автор був прихиль-

ником надання жінкам права на освіту та закликав до всебічного розвитку їхньої особистості, що мало позитивно позначитись на родинному житті та вихованні дітей. «Сетуя на прошлое, – зазначав він, звертаючись до чоловіків, – в боротьбі з собою, ви почали перевоспитывать себя. Трудясь и роясь в душе, вы научились жертвовать собой. С трудом вы дошли, наконец, и до известной степени самопознания... Протекло полжизни... Вам предстоит решить вопрос: как устроить ваш семейный быт и как найти сочувствие в кругу своих? Но что если вас не поймет та, в которой вы хотите найти сочувствия к убеждениям, так дорого приобретенным, в которой вы ищите соотрудницу в борьбе за идеал?... Что, если спокойная, беспечная в кругу семьи, жена будет смотреть с бессмысленной улыбкой идиота на вашу заветную борьбу? Или, как Марфа, расточая всевозможные заботы домашнего быта, будет проникнута одною лишь мыслью – угодить и улучшить материальное, земное ваше бытие? Что, если, стараясь нарушить ваши убеждения, купленные полжизнью вашего перевоспитания, трудной борьбы, она не осуществит еще и основной мысли при воспитании детей?...» [1, 17-19].

Стаття видатна тим, що тут І. Пирогов передбачає зміни, котрі відбудуться не лише у господарському житті, а й у сфері духовній, культурній та освітній. Він дійшов до висновку, що «не стан жінок у суспільстві, а виховання їх, котре вмщує в себе загальнолюдське виховання, ось що потребує докорінних змін».

Варто наголосити, що тривалий час проблема жіночої освіти заможних членів російського суспільства вирішувалась шляхом організації домашнього виховання. Саме вона і передувала створенню середніх жіночих закладів навчання як офіційно-організованої системи освіти. Домашнє виховання і до сьогодні ще не стало предметом спеціального наукового дослідження, оскільки науковців більше цікавило народження офіційно-організованої системи освіти. Проте ми маємо як низку офіційних документів, котрі регламентували діяльність домашніх вчителів, так і ряд нарадивних джерел, що розкривають механізм функціонування домашньої освіти для дівчат.

Значна частина представників заможного суспільства мешкала в маєтках вдалечині від міст, де було зосереджено освітні заклади. Деякі дворяни досить прискіпливо і навіть без довіри ставились до державних закладів освіти, де освітній процес знаходився на примітивному рівні. У першій половині ХІХ ст. домашня освіта була сталою традицією виховання та освіти дітей [2, 291]. Викладачами були священнослужителі, викладачі вищих закладів освіти, студенти університетів та академій, іноземці, а подекуди й освічені слуги. За нормативно-правовими документами вони отримали назву «домашніх учителів», їхній статус прописаний у положенні Міністерства народної освіти, прийнятому 1834 р., де також вказується на необхідність та наявність ате-стату про складення міністерських іспитів [3, 89]. У

«Положенні» були прописані обов'язки, освітній ценз, матеріальне забезпечення та привілеї домашнього вчителя, а також робився наголос на його християнському віросповіданні. Але в справі атестації були й виключення, наприклад, штатні вчителі з досвідом роботи не менше трьох років приймалися на посаду домашнього вчителя без іспитів. На іспитах кандидати на посаду домашнього вчителя мали довести, що вони мають не тільки загальні, необхідні для навчання знання, але також володіють більш ґрунтовними пізнаннями в тих предметах та дисциплінах, які мають намір викладати [4, 776]. Був і спеціальний циркуляр, який роз'яснював, що претенденти на звання вчителів та викладачів чиstopисання у початкових та середніх навчальних закладах звільняються від сплати «гербового збору» і сплачують тільки за іспити на користь екзаменаторів від 3 до 10 руб. Кандидати «недостатнього майнового стану» за рішенням педагогічної ради звільнялись від сплати. Цікаво, що домашні вчителі знаходились на дійсній службі по відомству МНО і навіть мали право носити службовий мундир. Десять років їхньої служби нагороджувалися медаллю О. Невського. Але пільги та зарплатня знаходилась на низькому рівні.

Що стосується засобів навчання, котрі застосовувались під час домашньої освіти, то навчали за підручниками, які були схвалені та використовувались у державній системі початкової та середньої освіти. Проте, програма освіти у домашніх умовах могла варіюватись у залежності від побажань та вимог батьків дівчаток [5, 68].

Науковці не дійшли спільної думки щодо початку цілеспрямованої діяльності держави у сфері середньої жіночої освіти. Одні, наприклад С. Рождественський, розпочинали відлік із 1764 р., ознаменованого появою першого закладу для дівчат, заснованого за наказом Катерини II – Виховного товариства шляхетних дівчат у Петербурзі, де навчалось 200 учениць і при ньому було училище для міщанок, де навчалось 240 учениць. Разом із тим, за статутом 1786 р. створюються малі народні училища, де дозволялось навчання і дівчат, але їх відсоток був малим [6, 67]. Інші дослідники вважають, що більш системною політика щодо жіночого навчання та виховання стає лише на початку XIX ст. і пов'язана вона із відкриттям перших інститутів шляхетних дівчат у Харкові (1812), Полтаві (1818), Одесі (1829). Проте, показово, що всі ці заклади фінансово підтримувала не держава, а функціонували вони переважно за допомогою індивідуальної ініціативи. Через питання дорожнечі освіти можливість її отримувати в гімназіях мали тільки діти дворян та чиновників. А деякі дослідники схильні розпочинати історію жіночої освіти ще з 1086 р., коли княгиня Гана Всеволодівна, сестра Володимира Мономаха, заснувала жіноче училище при київському Андріївському монастирі [7, 5].

Разом із тим, слід наголосити, що поряд із державною та приватною ініціативою у галузі жіночої

освіти традиційно вагому роль відігравала і Церква. Відомі випадки, коли дівчат навчали при монастирях, і саме вони були постійним джерелом збереження та розвитку грамотності на Русі. До того ж при монастирях жили цілими родинами. Дослідник С.М.Соловйов в праці «История Руси» висловлює думку, що закритий простір у стінах монастиря на дівчат діяв згубно, вони ставали грубіші. А в праці Н. Зінченко «Женское образование в России» автор відмічає, що освіта при монастирях обмежувалась елементарними знаннями: вмінням читати та писати; вища ступінь – вміння тлумачити Священне Писання [8, 16].

З XVIII ст. починають своє існування приватні пансіони, які до першої половини XIX ст. відігравали важливу роль у вихованні та навчанні дівчат. Це були приватні учбові заклади закритого типу, які в своїй більшості доступні тільки дітям привілейованих станів. У них вивчали Закон Божий, геометрію, арифметику, історію, малювання, рукоділля, музику, світські манери, російську та французьку мови. Система виховання була досить жорсткою. Для кожного класу надавалися 4 вихователі, 12 вчителів та монахині. Дівчата, яким було 12 років, не полишали стіни пансіону, батьки не забирали їх додому. За тогочасними звичаями вважалось недостойним, щоб дівчина, а тим більше вихованка учбового закладу, ходила по вулиці одна, і тому навіть учениці, які не мешкали в пансіонаті, а жили вдома, залишались на цілий день і йшли додому тільки біля восьмої вечора, коли їх забирали батьки. Відтак батьки, окрім сплати за навчання, сплачували за харчування дітей протягом цілого дня, за нагляд після закінчення занять та допомогу при вивченні домашнього завдання тощо. Це було по кишені небагатьом [9, 19]. Вихованки були вдягнені у форми різного кольору і мало спілкувались між собою. Обов'язковим було дотримання суворого режиму дня. Утримували їх переважно на кошти французів та німців. Пансіони на власний розсуд організовували навчально-виховний процес, але урядом було знайдено багато порушень, зокрема, у вигляді покарання дівчаткам не давали їжі, не дотримувались прийнятих статутів. Врешті-решт уряд обмежив відкриття пансіонів.

Потім з'являються інститути шляхетних дівчат. За статутом в 1812 р. інститут шляхетних дівчат розширював коло своїх учениць. Ними могли ставати не тільки діти вищого дворянства, але й дочки бідних дворян, при чому для кожного повіту було два безкоштовних місця [10, 59-62]. З 1818 р. інститут перейшов під покровительство Марії Федорівни, що дало змогу вчителям закладу отримувати платню. Мета, яку переслідував цей заклад, – надання освіти жінкам, які потім зможуть самі викладати й реалізовувати себе як освітянки. Відтак, вони здобували не тільки наукові знання, а й ще загальні чи енциклопедичні. Звичайно ж, інститути надавали кращі знання, ніж пансіонати,

та й спектр дисциплін цих закладів був ширший, наприклад, у Полтавському інституті вивчали ще й логіку, риторику та курс міфології [11, 289].

Ще на початку XIX ст. починають своє існування Будинки працелюбності – заклади, де теоретичне навчання поєднували з практичними вміннями майстерності. Фінансувались вони на пожертви, причому таким чином, щоб вихованка з бідної родини отримала придане.

Аналізуючи законодавчу базу, миможем побачити, що у другій половині XIX ст. урядом починається розбудова нововведень системи середньої освіти, на перший план виходять такі заклади освіти, як гімназії, прогімназії та училища. Вже 5 березня 1856 р. міністр О. Норов звернувся до імператора з доповіддю, де підкреслив, що населення середнього стану не має можливості дати своїм донькам належної освіти, на що отримав схвальну резолюцію від Олександра II і так з'явилось «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти». 9 січня 1868 р. було затверджено статут жіночих гімназій [12, 137-139], а положення 1872 р. надавало приватним гімназіям такі ж права та статус, що і державним. Приватні гімназії повинні були дотримуватися правил та програм, установлених міністерством освіти, та підпорядковувалися місцевому навчальному округу [13, 10]. Відтак жіночі гімназії з'явилися у Києві, Житомирі та Кам'янці-Подільському. У травні 1870 р. було затверджено положення про гімназії та прогімназії, в якому наголошувалося на введенні в гімназіях повного курсу, який складався з семи років замість попереднього шестирічного, бо досвід указував, що шести років недостатньо для базового засвоєння програм навчання. Також з'явився і педагогічний восьмий клас.

Скептики середньої жіночої освіти критикували цей педагогічний восьмий клас. Вони висловлювали думку, що він слугує для здешевлення підготовки викладацьких кадрів народних училищ та гімназій. Навчання у 8 класі не давало необхідної професійної підготовки, а складання програм з педагогіки покладалось на самих викладачів. До того ж вони спирались на інформацію старих підручників, а навчальний план обмежував кругозір майбутніх викладачів. Між іншим, гімназії потерпали від відсутності досвідчених учительських кадрів, що проявлялося у недостатності всебічної підготовки, послідовної теорії педагогічних прийомів, відсутності почуття такту. В провінційних гімназіях рівень професійних якостей викладачів був незадовільним, як і самі навчальні програми, в яких нелогічно поєднувалися різні науки.

Відмітимо, що вагомий внесок у розвиток жіночих гімназій зробили М. Вишнеградський та К. Ушинський. Їм належить розробка організаційно-педагогічних, теоретичних і методичних основ середнього жіночої освіти в Росії. Видатні педагоги критикували

замкненість, привілейованість жіночої освіти, її родовиту становість, відрив від життя, іномовність навчання (викладання велось французькою мовою), зневага досвіду вітчизняної культури. М. Вишнеградський склав план створення такого жіночого учбового закладу, куди родини із середнім та малим достатком могли б віддавати дітей для ґрунтовної освіти, не ускладнюючи надмірними тратами родинний бюджет, запропонувавши відкрити при Павловському інституті шляхетних дівчат класи для так званих «приходящих девиц», які б, залишаючись жити в родині, слухали б уроки за інститутською програмою [14, 38].

В цілому в 70-х рр. XIX ст. нараховувалось близько 200 жіночих гімназій, більшість з яких були приватними, тому що міністерство не мало достатньо коштів для їх утримання. В діючому «Положенні» підкреслювалося, що державні жіночі гімназії утримуються за кошт місцевих засобів і тільки незначна частина сплачується з державної скарбниці. Державні субсидії не перевищували 10% всього їх бюджету. Приватні ж жіночі навчальні заклади взагалі залишались зовсім без фінансового вливання з казни [15, 19].

За міністерством закріплювався контроль за діяльністю середніх жіночих навчальних закладів, які кожного року надавали детальні звіти, де вказували чисельність та національну приналежність учениць, склад викладачів, їх навантаження та оплату праці, витрати на господарчі потреби, результати та зміст виховних заходів, і навіть додаткової (позакласної) виховної роботи.

Але не можна діяльність міністерства зводити тільки до керівної функції. Воно також проводило роботу по отриманню інформації про нові засоби навчання – підручники, нові посібники, загальну та спеціальну літературу тощо. В цих рекомендаціях можна навіть прослідкувати реалізацію ідеологічної тріади, котра визначала освітню державну політику Росії того періоду: «Православ'я, Самодержав'я, Народність». Влада постійно намагалась проводити курс русифікаторської політики, навіть дозволяла керівництву закладів навчання збільшувати кількість годин для вивчення російської мови.

Поряд із гімназіями та прогімназіями, де навчались здебільшого нащадки заможних станів, паралельно йде навчання в родинях середнього та малого достатку, а також дочок духовенства. Середина XIX ст. – це період, коли погляд урядових сфер зосереджується на ролі церкви в наданні освіти. З цих часів приймається ряд рішень, які мають за мету розвиток та становлення церковно-приходських закладів. Жіночі приходські училища виникли ще в I половині XIX ст. Статутами учбових закладів від 5 листопада 1804 р. та від 8 грудня 1828 р. дозволено було відкриття жіночих приходських училищ – навчальних закладів із елементарним курсом навчання. Звичайно ж утримання було тільки з боку

приватних пожертвувань, лише великі міста надавали грошову допомогу. Мета цих закладів визначалась статутом 1843 р. – в них повинні виховуватись «достойне супруги служителей Алтаря Господня».

Термін навчання складав 6 років. Тільки з 1907 р. жіночі приходські училища перетворюються на семирічні. Для сиріт і бідних дівчат навчання було безкоштовне, а для дочок православного духовенства та світських дівчат – платне [16, 27]. Першими відкрили подібні училища у Харкові, Києві, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Тульчині, Чернігові. Формально керівництво здійснювала імператриця, реально вони підпорядковувалися Священному Синоду, а на місцях – єпархіальному Преосвященству.

Історія жіночої освіти звичайно не розпочинається з середини XIX ст. Її зародження починається декількома століттями раніше в монастирських стінах, за лавами пансіонатів. Однак централізованою, законодавчо-підпорядкованою освіта стає з середини XIX ст.

З 60-х років XIX ст. під егідою Міністерства народної освіти розпочинає свій розвиток централізована мережа середніх жіночих навчальних закладів. Повний курс навчання надавався в гімназіях, більш скорочений – у прогімназіях. Офіційне становлення нового типу жіночих безстанових учбових закладів розтягнулось на 15 років. Формування системи середньої жіночої освіти, безумовно, – велике досягнення порівняно з попереднім періодом розвитку сфери навчання Росії (з плином часу до розвиненої системи жіночих гімназій приєднуються єпархіальні училища, започатковані силами Духовного відомства).

І все ж таки середня школа була доступна тільки для дівчат із заможних родин (в залежності від міста плата за навчання була від 25 до 50 руб. за рік). Окрім того, порівняно з освітою чоловіків, жіноча освіта мала більш низький рівень. Після завершення курсу в жіночих гімназіях освіта для дівчат фактично завершувалась, окрім тільки випадків здобуття її за кордоном. Навіть відкриття у 1880-х рр. Вищих жіночих курсів в університеті зрушень не дало: дівчата студентками не вважались, вони були просто слухачами, тому диплому по закінченні не отримували.

Підсумовуючи вище сказане, можна відмітити, що становленню та розвитку системи середньої жіночої освіти в більшості сприяла підтримка видатних людей, діячів літератури та мистецтва, викладачів великих університетів Росії. Також за підтримки держави у XIX ст. відбувається масштабне перетворення та вдосконалення системи навчальних закладів, розпочинається розбудова освітянські традиції. Стосовно жінок, то вони знаходять нові шляхи для своєї самореалізації, відбувається еволюція їх психолого-емоційної сфери. Жіноча освіта стала реальною ареною втілення прогресивних ідей у життя.

Посилання

1. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России 1856-1880. – СПб., 1801. – С.206.
2. Миллоков П. Н. Очерки по истории русской культуры: в 3 т. – Т.2. – Ч. 2. – М., 1994. – С. 496.
3. Положение о домашних наставниках и учителях // Сборник постановлений по МНП. 2-е изд. – Т. 2. – СПб., 1875. – С.112
4. Об испытании домашних учителей // Сборник постановлений по МНП. 2-е изд. –Т. 1. – СПб., 1875. – С.1019.
5. Литарова Н.В. Частные средние учебные заведения в системе образования России конца XIX – начала XX века: Автореф.дис...канд. пед. наук. – М., 1994. – С.207.
6. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802 – 1902). – СПб., 1902. – С.373.
7. Зинченко Н. Женское образование в России. – СПб., 1901. – С.46.
8. Там же. – С. 16.
9. Там же. – С. 19.
10. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7 – К., 1981. – С.64.
11. Первая страничка из истории Полтавского института благодных девиц // Киевская старина. – 1900. – № 11. – С. 283-290.
12. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858-1905). – СПб.,1905. – С.139.
13. Основные положения, нормальная табель и учебные планы женских институтов и гимназий. – М., 1912. – С.92
14. Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. – М., 2009. – С. 272.
15. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения. – СПб., 1884. – С. 27.
16. Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. – М., 1954.– С. 83.

Корниенко К.С. Этапы развития женского образования в Российской империи XIX в.

В статье уделено пристальное внимание становлению и развитию женского образования в Российской империи XIX в., созданию системы образовательных и воспитательных учреждений для женщин. На основе анализа исторических документов сделан вывод об исторической значимости образовательных реформ.

Ключевые слова: женское образование, гимназии, прогимназии, пансионаты.

Korniienko K.S. The stages of development of women education in the Russian Empire in the XIX-th century

The paper focuses on the foundation and development of the women education in the Russian Empire in the XIX-th century, the creation of the educational institutions for women. Emphasized here is the conclusion of the historical significance of the educational reforms made under the analysis of the historical documents.

Key words: women education, gymnasia, classical schools, boarding schools.